

MEANDER

ROK LXXX 2025: s. 51–64
ISSN 0025-6285
DOI: 10.24425/meander.2025.157182

DOMINIKA LEWANDOWSKA

ORCID: 0000-0003-4761-7932

e-mail: dominika.lewandowska@uw.edu.pl

Zakład Wschodu Starożytnego, Wydział Kultur Azji i Afryki, Uniwersytet Warszawski

„CZY TY I JA Z JEDNEJ MATKI JESTEŚMY ZRODZENI?” LIST KRÓLA HETYCKIEGO DO WŁADCY ASYRYJSKIEGO (CTH 171) – TŁUMACZENIE I KOMENTARZ

“ARE YOU AND I BORN OF ONE MOTHER?” A LETTER FROM A HITTITE KING TO AN ASSYRIAN RULER (CTH 171) – TRANSLATION AND COMMENTARY

Streszczenie: Artykuł prezentuje tłumaczenie na język polski listu króla hetyckiego do władcy asyryjskiego (CTH 171) razem z komentarzem historyczno-filologicznym. List ten jest ważnym źródłem do badań nad językiem dyplomacji drugiej połowy II tysiąclecia p.n.e.; jest również jednym z bardziej charakterystycznych tekstów z korpusu hetyckich listów z powodu wyraźnie emocjonalnego i poirytowanego tonu wypowiedzi króla hetyckiego.

Słowa kluczowe: list; Hetyci; kultura hetycka; Asyria; dyplomacja; epoka brązu

Summary: The article presents a translation into Polish of a letter from a Hittite king to an Assyrian ruler (CTH 171), accompanied by a historical and philological commentary. The letter is an important source for the study of the language of diplomacy in the second half of the second millennium BC; it also stands out in the corpus of Hittite letters due to the clearly emotional and irritated tone of the Hittite king's writing.

Keywords: letter; Hittites; Hittite culture; Assyria; diplomacy; Bronze Age

Ten utwór jest dostępny na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0), która umożliwia nieograniczone korzystanie, rozpowszechnianie i kopiowanie utworu pod warunkiem odpowiedniego oznaczenia autora i źródła. Zob. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.pl>

Dokument o numerze 171 w *Catalogue des textes hittites* (= *CTH*) to list króla hetyckiego do króla Asyrii, pochodzący z okresu nowohetyckiego (1350–1190 p.n.e.). Nie zachowała się część zawierająca imiona nadawcy i adresata, co w konsekwencji prowadzi do szeregowych dyskusji zarówno nad identyfikacją obu stron tej korespondencji, jak i nad samym datowaniem źródła. List ten jest jednym z lepiej rozpoznawalnych przykładów hetyckiej epistolografii z powodu zawartego w nim ironicznego pytania króla hetyckiego: „Czy ty i ja z jednej matki jesteśmy zrodzeni?”, które nawiązuje do typowych formuł dyplomacji Wschodu starożytnego.

Tekst zachowany jest tylko w jednym, bardzo uszkodzonym egzemplarzu¹, z którego możliwych do tłumaczenia jest 19 linijek pierwszej kolumny z czterokolumnowej całości (po dwie kolumny na każdą stronę tabliczki)². To, że list znaleziono w Hattusie (nie wiadomo jednak, w którym budynku) i że sporządzony został w języku hetyckim, wskazuje, że jest to raczej „wersja robocza”, która przed wysłaniem do adresata powinna być najpierw przetłumaczona na akadyjski, język ówczesnej dyplomacji. Ponadto listy sporządzano na poręcznych tabliczkach jednokolumnowych – niekiedy raptem kilkucentymetrowych – więc dwukolumnowy układ tekstu zdecydowanie odbiega od standardu stosowanego dla korespondencji.

Jedyny element umożliwiający orientacyjne datowanie to wzmianka o pokonaniu Wasaszatty, huryckiego władcy Hanigalbatu (pozostałości po państwie Mitanni)³. Szczegółów na temat tego wydarzenia dostarcza inskrypcja⁴ króla Asyrii, Adad-nirariego I (1305–1274

¹ *KUB XXIII* 102.

² Clelia Mora i Mauro Giorgieri sugerują nawet, że zachowany fragment nie jest początkiem pierwszej tabliczki listu, z której brakuje nam początku, ale dalszą częścią, nawet z kolejnej już tabliczki. Argumentują to tym, że rekonstrukcja kształtu tabliczki zostawia mało miejsca na konwencjonalne formuły stosowane w listach. Zob. C. Mora, M. Giorgieri, *Le lettere tra i re ittiti e i re assiri ritrovate a Hattuša*, S.A.R.G.O.N., Padova 2004 (*History of the Ancient Near East / Monographs* 7), s. 184. Jeśli jednak przyjąć, że mamy do czynienia z „wersją roboczą” listu (zob. niżej), to ich zastrzeżenie przestaje mieć znaczenie.

³ G. Wilhelm, *The Hurrians*, przeł. J. Barnes, Aris & Philips, Warminster 1989, s. 39–40; M. Popko, *Huryci*, PIW, Warszawa 1992, s. 82–83.

⁴ Tekst opisujący pokonanie Wasaszatty i zajęcie miast huryckich znamy z trzech inskrypcji wykonanych w kamieniu i jednej tabliczki. Wszystkie zostały znalezione w Aszur, aczkolwiek co najmniej jeden z obiektów z tą inskrypcją był przeznaczony do wysłania do Taidu, stolicy Hanigalbatu zdobytej przez Adad-nirariego: *RIMA* 1, s. 135.

p.n.e.⁵): „Po nim [scil. po Szattuarze I⁶] Wasaszatta, syn jego, zbuntował się, stał się wobec mnie wrogi i podjął wrogie działania”⁷. Jeśli zatem adresatem listu miał być Adad-nirari I, nadawcy należy upatrywać w którymś z władców hetyckich, których lata panowania pokrywały się z trzydziestoletnim panowaniem tego asyryjskiego króla. Kandydatów jest kilku: Mursilis II (1321–1295 p.n.e.), Muwatallis II (1295–1272 p.n.e.) i Urhi-Teszub (1272–1267 p.n.e.)⁸, a według niektórych nawet Hattusilis III (1267–1237 p.n.e.)⁹ i Tudhalijas IV (1237–1209 p.n.e.)¹⁰. Obecnie hetytologzy skłaniają się do identyfikacji autora listu z Urhi-Teszubem¹¹, nie wszyscy jednak podzielają to zdanie. Brak informacji o dokładnym roku pokonania Wasaszatty uniemożliwia zawężenie datowania. Sprawę komplikuje też to, że oprócz długo panującego Adad-nirariego jako asyryjskiego adresata rozważa się również Salmanasara I (1273–1244 p.n.e.)¹² i Tukulti-Ninurę I (1243–1207 p.n.e.)¹³.

Największym jednak problemem jest zsynchronizowanie chronologii anatolijskiej z mezopotamską. W badaniach nad starożytną Mezopotamią wyróżnia się – upraszczając – trzy konkurencyjne chronologie: długą, średnią i krótką¹⁴. Mimo zyskującej w ostatnich latach na popularności chronologii krótkiej, bardziej przekonujące argumenty wciąż wspierają chronologię średnią¹⁵. Chronologia anatolijska natomiast w znacznym stopniu opiera się na chronologii egipskiej¹⁶. Najczęściej przyjmowane daty panowania królów hetyckich należą do krótkiej chronologii anatolijskiej – nie oznacza to jednak, że ten sposób datowania pokrywa się z krótką chronologią mezopotamską. Wręcz przeciwnie, krótka chro-

⁵ Datowanie według chronologii średniej; dla chronologii krótkiej przyjmowane daty panowania tego władcy to 1295–1263 p.n.e.

⁶ Szattuara I był władcą Hanigalbatu i wasalem Adad-nirariego I.

⁷ RIMA 1, Adad-narari I, A.0.76.3, w. 15–17: *ar-ki-šu* ^m*Ú-a-sa-ša-ta* DUMU-*šu* / *ib-bal-ki-ta-ma it-ti-ia ik-ki-ir* / *ù za-e-ru-ti e-pu-uš*.

⁸ Daty panowania za: T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford – New York 2005, s. XV.

⁹ G. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Society of Biblical Literature, Atlanta 1996 (Writings from the Ancient World 7), s. 138.

¹⁰ Mora, Giorgieri, op. cit., s. 184–187.

¹¹ A. Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter*, t. II, Winter, Heidelberg 1989 (Texte der Hethiter 16), s. 263; Beckman, op. cit., s. 138; H. A. Hoffner Jr, *Letters from the Hittite Kingdom*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2009 (Writings from the Ancient World 15), s. 322–323; Bryce, op. cit., s. 258–259.

¹² A. Hagenbuchner, *Die Korrespondenz der Hethiter*, t. I, Winter, Heidelberg 1989 (Texte der Hethiter 16), s. 160–161.

¹³ Mora, Giorgieri, op. cit., s. 186.

¹⁴ G. M. Schwartz, *Problems of Chronology: Mesopotamia, Anatolia, and the Syro-Levantine Region*, [w:] *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, oprac. J. Aruz et al., Metropolitan Museum of Art, New York – London 2008, s. 450–452.

¹⁵ Czyli przyjmując lata panowania Hammurabiego na 1792–1750 p.n.e.

¹⁶ *Ancient Egyptian Chronology*, oprac. E. Hornung et al., Brill, Leiden – Boston 2006 (Handbook of Oriental Studies I 83); G. Beckman, *Hittite Chronology*, *Akkadica* 119–120, 2000, s. 19–32; E. Devecchi, J. L. Miller, *Hittite-Egyptian Synchronisms and Their Consequences for Ancient Near Eastern Chronology*, [w:] *Egypt and the Near East – The Crossroads: Proceedings of an International Conference on the Relations of Egypt and the Near East in the Bronze Age*, oprac. J. Mynářová, Czech Institute of Egyptology, Prague 2011, s. 139–176.

nologia anatolijska lepiej synchronizuje się ze średnią chronologią mezopotamską¹⁷. Jeśli zatem przyjąć, że Adad-nirari zgodnie ze średnią chronologią mezopotamską umarł w roku bitwy pod Kadesz¹⁸ (1274 r. p.n.e. – dość pewna data ustalona na podstawie chronologii egipskiej), a Urhi-Teszub zaczął rządzić w 1272 r. p.n.e. (krótka chronologia anatolijska), to nie ma możliwości, by Urhi-Teszub był autorem listu. Aby kandydatura tego króla hetyckiego była w ogóle możliwa w tym kontekście, trzeba by albo przyjąć daty panowania Adad-nirario według krótkiej chronologii mezopotamskiej, albo panowanie Urhi-Teszuba podać według średniej chronologii anatolijskiej. Nie można jednak dowolnie wybrać sobie dat między chronologiami dla obu obszarów w tym jednym punkcie bez konsekwencji dla datowania pozostałych postaci i wydarzeń. Argumenty za identyfikacją nadawcy z Urhi-Teszubem opierają się w moim przekonaniu na słabym podłożu: Muwatallis II z powodu zaangażowania w walkę z Egiptem przeniósł stolicę państwa z Hattusy do położonej bardziej na południu Tarhuntassy¹⁹, zatem według Albertine Hagenbuchner znalezienie tego listu w archiwum w Hattusie wyklucza autorstwo tego władcy; ewentualnie list musiałby zostać napisany jeszcze przed przeniesieniem administracji do nowego ośrodka²⁰. Ponadto – wskazuje dalej Hagenbuchner – zwracając się takim tonem do władcy Asyrii, Muwatallis ryzykowałby wywołaniem wojny, a wobec zagrożenia egipskiego raczej nie zachowałby się tak nierozważnie²¹. Oczywiście nie da się wykazać, że nawet gdyby tabliczka była spisana w Tarhuntassie, nie mogłaby wrócić do Hattusy, a gdybanie na temat „mentalności” („Mentalität”) Muwatallisa nie ma mocy dowodowej. Na rzecz autorstwa Urhi-Teszuba miałyby z kolei przemawiać jego młodość i brak doświadczenia w relacjach dyplomatycznych²².

Z bardziej radykalną propozycją datowania tego listu aż na czasy Tudhalijasa IV wyszli Clelia Mora i Mauro Giorgieri. Ich pogląd opiera się na drugim „imieniu” występującym w tym tekście, które miałyby potencjalną wartość datującą. W w. 20 pojawia się fraza: ^mMa]-^a-ša¹-mu-u-wa-an ha-¹lu-ki¹ [...]²³. Rekonstruowane w ten sposób imię „Masamuwa” (odmienione w *accusatiwie*) niektórzy łączą z posłańcem z okresu rządów Tudhalijasa IV²⁴,

¹⁷ Beckman, *Hittite Chronology*, s. 25.

¹⁸ A. Ziółkowski, *Historia powszechna. Starożytność*, PWN, Warszawa 2010, s. 212; M. van de Mieroop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu ok. 3000–323 p.n.e.*, przeł. M. Komorowska, Wydawnictwo UJ, Kraków 2008, s. 156.

¹⁹ Lokalizacja Tarhuntassy jest wciąż nieznana; miasto znajdowało się gdzieś w pobliżu obecnej Równiny Konijskiej w środkowej Turcji.

²⁰ Hagenbuchner, op. cit., t. II, s. 263.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Transliteracja za: Mora, Giorgieri, op. cit., s. 188; przekład ibid., s. 190: „[M]āšamuwa (*acc.*) in ambasceria [...]”; Hagenbuchner, op. cit., t. II, s. 262 (na podstawie inaczej zrekonstruowanego tekstu): „werde ich dir (etwa) Ma]šamuwa [jähr]lich zur Botschaft”.

²⁴ KUB XXIII 103, 6: ^mMa-ša-A.A-an DUMU.KIN-IA: „Masamuwę, mojego posłańca” (transliteracja za: Mora, Giorgieri, op. cit., s. 159); ibid., s. 185 (pominięto odnośnik do przypisu): „Il nome di persona citato in I 20, purtroppo lacunoso, è letto ora come [M]āšamuwa e ovviamente messo in relazione con il messaggero avente lo stesso nome citato nella lettera KUB 23.103 (nr. 17.I) Ro 6’. Il fatto che in entrambi i casi il nome sia collegato all’attività di messaggero/ambasciatore rende plausibile l’identificazione”; Hagenbuchner, op. cit., t. I, s. 160.

wspomnianym w liście *KUB XXIII 103*. Hagenbuchner uważa wręcz, że oba źródła musiało z tego powodu dzielić maksymalnie 40–45 lat²⁵.

Należy podkreślić, że oba elementy datujące *CTH 171* to uszkodzone imiona, z czego moim zdaniem rekonstrukcja pierwszego, Wasaszatty, jest pewniejsza i ma uzasadnienie kontekstualne, druga natomiast ma charakter życzeniowy. Jeśli nawet uznać, że w w. 20 faktycznie pojawia się imię Masamuwy działającego jako posłaniec, to mamy trzy rozwiązania: 1) uznać, że Masamuwa z *CTH 171* nie jest tożsamy z Masamuwą działającym w służbie Tudhalijasa IV, więc obecność tego imienia w liście nie wpływa na jego datację; 2) identyfikować osoby wzmiankowane w obu listach jako tę samą postać i zachować tradycyjne datowanie *CTH 171*, zakładając, że ów Masamuwa aktywnie pełnił funkcje dyplomatyczne przez 40 lub nawet 50 lat; 3) utożsamić obie postaci i przesunąć datowanie listu na czasy Tudhalijasa IV.

Z przyczyn chronologicznych uważam, że najbardziej prawdopodobnym nadawcą dyskutowanego listu był Muwatallis II²⁶, a adresatem Adad-nirari I. Okres zaangażowania Muwatallisa w walkę z Egiptem był dla Adad-nirariego dogodnym czasem na dokonanie ekspansji w kierunku zachodnim, dzięki czemu niemal całkowicie zneutralizował „strefę buforową”, jaką dla Hetytów było państwo Mitanni. Pozycja międzynarodowa króla Asyrii, która została nakreślona w liście, również moim zdaniem bardziej odpowiada okresowi rządów Adad-nirariego niż jego następców (zob. niżej, komentarz do w. 16–18).

W istocie nie ma pewności, czy oryginalny list został kiedykolwiek wysłany. Zachowany tekst to jedynie szkic spisany po hetycku przez skrybę pod dyktando króla²⁷. Ton listu wskazuje, że pierwszy list Adad-nirariego (którego nie mamy) wywołał irytację władcy hetyckiego. Niewykluczone, że Muwatallis (?) podyktował uszczypliwą odpowiedź skrybie, by dać upust emocjom, ale ostatecznie mógł nie zdecydować się na wysłanie przetłumaczonej na akadyjski wersji królowi Asyrii²⁸.

²⁵ Ibid.

²⁶ Był on też pierwotnie zaproponowany jako autor tego listu w *CTH*.

²⁷ Władcy państw Wschodu starożytnego nigdy czy prawie nigdy nie pisali listów własnoręcznie; powszechną praktyką było dyktowanie listu skrybie, który albo wiernie zapisywał słowa króla, albo na podstawie wypowiedzi króla redagował własną wersję, która oddawała intencję wypowiedzi władcy. Więcej o tego rodzaju korespondencji: D. Charpin, *Sztuka czytania i pisania w Babilonie*, przeł. O. Drewnowska-Rymarz, M. Kapeluś, PIW, Warszawa 2023, s. 118–119: „Wydaje się, że pisanie listów przebiegało według dwóch głównych modeli: dyktowania lub pisania przez skrybę. Napisaną tabliczkę skryba odczytywał swemu panu, nanosił ewentualne poprawki, następnie umieszczał w kopercie, którą opatrywał pieczęcią cylindryczną nadawcy. [...] Nie pisząc pod dyktando, ale redagując według wskazówek swego pana, skryba unikał różnych ograniczeń, jak szybkość zapisu tekstu czy przewidywania wielkości tabliczki w zależności od długości wiadomości. Możliwe, że niektóre listy, niewysłane do nadawcy, były szkicami” (wyróżnienie moje).

²⁸ Mora i Giorgieri, op. cit., s. 186, zakładają możliwość, że doszło do wysłania listu, ale wersja przetłumaczona na akadyjski miała znacznie łagodniejszy ton.

Tekst i tłumaczenie²⁹

- 1 [x-]x ŠA^m Wa-ša-š[a-at-ta ...]
 2 [x x] ŠA KUR^{URU} Hur-ri-ia me-mi-iš-ke-[ši]
 3 [IŠ]-TU^{GIŠ} TUKUL-za zi-ik t[ar]-aḥ-ta³⁰
 4 [x-]ia-za tar-aḥ-ta nu-za LUGAL GAL
 5 ki-iš-ta-at ŠEŠ-UT-TA-ma Û ŠA^{HUR.SAG} Am-ma-na
 6 ú-wa-u-wa-ar ku-it nam-ma me-mi-eš-ke-ši
 7 ku-it-ta-at ŠEŠ-UT-TA na-at ku-it-ma
 8 ŠA^{HUR.SAG} Am-ma-na ú-wa-u-wa-ar
 9 ŠEŠ-tar-ta ku-e-da-ni me-mi-ni ḥa-at-ra-a-mi
 10 ŠEŠ-tar ku-iš ku-e-da-ni ḥa-at-re-eš-ke-ez-zi
 11 nu-kán Û-UL a-aš-ši-ia-an-te-eš ku-i-e-eš
 12 nu 1-aš 1-e-da-ni ŠEŠ-tar ḥa-at-re-eš-ke-ez-zi
 13 [t]u-[u]k-ma ŠEŠ-tar ku-wa-at-ta še-er
 14 [ḥa]-at-ra-a-mi zi-ik-za-kán am-mu-uk-ka₄
 15 1-e-da-ni AMA-ni ḥa-aš-ša-an-te-eš
 16 [A-B]I A-BA A-BI-IA-ia GIM-an A-NA LUGAL KUR^{URU} Aš-šur
 17 [ŠEŠ-tar] Û-UL ḥa-at-re-eš-ker zi-ik-ka₄-mu
 18 [ú-wa-u-wa]-a[r] LUGAL.GAL-UT-TA-ia le-e ḥa-at-re-eš-ke-ši
 19 [Û-UL-mu] ZI-an-za

[pozostałe wersy są zbyt fragmentaryczne, by oddać ich sens, w w. 20 pojawia się rekonstruowane imię (zob. wyżej): ^mMa]-^la-ša^l-mu-u-wa-an]

¹ [...] o Wasaszatcie [...], ² o kraju Hurri wciąż mówisz. ³ Zbrojnie sobie podbiłeś, ⁴ [...] sobie podbiłeś – czy (zatem) stałeś się Wielkim Królem? ⁵ A „braterstwo” i „przybycie do (gór) Amana” – ⁶ o czym ciągle mówisz – ⁷ czym jest to „braterstwo”? I czymże jest to ⁸ „przybycie do (gór) Amana”? ⁹ Z jakiego powodu mam pisać do ciebie o braterstwie? ¹⁰ Kto do innego na ogół pisze o braterstwie? ¹¹ Ci, którzy nie są w serdecznych relacjach – ¹² (czy) jeden do drugiego pisze o braterstwie? ¹³ A do ciebie o braterstwie z jakiego powodu ¹⁴ mam pisać? (Czy) ty i ja ¹⁵ z jednej matki jesteśmy zrodzeni? ¹⁶ Jak dziadek i ojciec mój do króla Asyrii ¹⁷ o braterstwie nie pisali, tak ty do mnie ¹⁸ o „przybyciu” i o „byciu-Wielkim-Królem” nie pisz. ¹⁹ Nie życzę sobie tego.

²⁹ Transliteracja tekstu za: Hoffner Jr, op. cit., s. 323–324.

³⁰ Obecnie proponuje się transliterację tego czasownika z odczytem *uh*, a nie *ah*, a więc: *tar-uh-ta*; zob. A. Kloekhorst, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Brill, Leiden – Boston 2008, s.v. *taruh*-. Pozostawiam niemniej zapis zgodny z oryginalną transliteracją Hoffnera.

Komentarz

1 Nie zachował się początek tabliczki; w pierwszej widocznej linii prawdopodobnie pojawia się imię huryckiego władcy, Wasaszatty. Taką rekonstrukcję fragmentarycznie zachowanego imienia ^m*Wa-ša*-[...] zaproponował już Emil Forrer w 1928 r.³¹ Zewnętrznym źródłem, które potwierdza istnienie tego króla, jest wspomniany wyżej tekst inskrypcji Adad-nirariego I, znany nam z czterech różnych nośników z Aszur. Na tej podstawie wiemy, że Wasaszatta był synem Szattuary I. Adad-nirari najpierw pojął Szattuarę „na rozkaz Aszura”³² i zmusił do złożenia przysięgi lojalności. Wasaszatta początkowo chciał uwolnić się od zwierzchności asyryjskiej, zwróciwszy się o pomoc do króla hetyckiego – nie otrzymał jej jednak, prawdopodobnie w związku z zaangażowaniem Hetytów w walki z Egiptem. Adad-nirari wymienia następnie szereg zdobyczy terytorialnych, począwszy od Taide, stolicy Hanigalbatu, a kończąc na Harranie i zachodnim brzegu Eufratu. Z inskrypcji wynika, że władca asyryjski podbił także Irride³³, najdalej wysunięty na zachód przyczółek (leżący nad Balichem, dopływem Eufratu), w którym schroniła się rodzina królewska. Żona, dzieci i poddani Wasaszatty zostali pojmani przez Asyryjczyków, sam król uciekł natomiast do Hatti. Prawdopodobnie po podpisaniu „Traktatu wieczystego”³⁴ z Egiptem Hattusilis III przydzielił mu zarząd nad strefą buforową między państwem hetyckim a rozrastającą się Asyrią³⁵.

Znaczenie imienia Wasaszatty dla datowania tego listu, czy wręcz nawet poprawność jego rekonstrukcji, kwestionowano. Zdaniem Hagenbuchner uszkodzenie początku tabliczki nie pozwala stwierdzić, czy odniesienie do Wasaszatty dotyczy teraźniejszych wydarzeń, czy przeszłości³⁶. Gdyby uznać, że wzmianka w liście ma charakter czysto historyczny, można by jako adresata identyfikować innego władcę asyryjskiego niż Adad-nirariego I³⁷. Uważam jednak, że nawet powyższy skromnie zachowany kontekst jasno wskazuje, że król Asyrii chwali się swoimi „bieżącymi” osiągnięciami.

Mora i Giorgieri kwestionują zasadność zrekonstruowania wyraźnie widocznego początku ^m*Wa-ša*-[...] jako imienia Wasaszatty³⁸. Wskazują, że takie uzupełnienie jest atrakcyjne ze względu na otaczający je kontekst, ale nie są przekonani, czy na tabliczce widać

³¹ E. Forrer, *Assyrien (Geschichte). Adadnirâri I*, [w:] *Reallexikon der Assyriologie*, t. I, Berlin – Leipzig 1928, s. 262.

³² *RIMA* 1, Adad-narari I, A.0.76.3, w: 7: *i-na qí-bi-í-it* [A][š]-šur.

³³ W źródłach występujące też w formach: Irridu i Irrite. O lokalizacji zob. M. Novák, *Upper Mesopotamia in the Mittani Period*, [w:] *Archéologie et histoire de la Syrie*, t. I: *La Syrie de l'époque néolithique à l'âge du fer*, oprac. W. Orthmann et al., Harassowitz, Wiesbaden 2013, s. 347.

³⁴ „Traktat wieczysty” (*CTH* 91) podpisany ok. 1259 r. p.n.e. przez Hattusilisa II i Ramzesa II kończył wieloletni okres walk między Hatti a Egiptem, którego punktem kulminacyjnym była bitwa pod Kadesz w 1274 r. p.n.e.

³⁵ Wilhelm, op. cit., s. 40; Popko, op. cit., s. 83.

³⁶ Hagenbuchner, op. cit., t. II, s. 264.

³⁷ Mora, Giorgieri, op. cit., s. 184.

³⁸ *Ibid.*, s. 184–185.

początek drugiego znaku klinowego ŠA³⁹. Trudno jednak przyznać im rację, że uzupełnienie uszkodzenia na podstawie znajomości kontekstu historycznego osłabia koniekturę. Na niekorzyść uzupełnienia Mora i Giorgieri poczytują również to, że imię huryckiego władcy w asyryjskiej inskrypcji (cytowanej wyżej) zapisane jest jako *Ú-a-sa-ša-ta*⁴⁰. Ten argument jest jednak bez znaczenia chociażby dlatego, że Hetyci nie dość, że stosowali inny, mniej konsekwentny system podziału sylab niż w języku akadyjskim (wynikający z prób zapisu zbitki spółgłoskowej na początku lub na końcu wyrazu, której nie da się zapisać sylabicznym pismem klinowym), to ponadto nie zaadaptowali do swojego pisma klinowego zestawu znaków z dźwiękiem *s* (przejeli tylko warianty notujące dźwięk *š*, mimo że na pewno nie wymawiali go za każdym razem jako *sz*). Nie mówiąc już o tym, że pismo klinowe nie było przystosowane do zapisu imienia z irańskimi morfemami, z którymi mamy do czynienia w przypadku imion władców huryckich – por. zapis imienia Biridaśwa jako *Bi-ri-ia-aš-šu-wa* na tabliczce z Alalah (północna Syria) i *Bi-ri-da-aš-wa* w wersji z archiwum z Amarny (Egipt)⁴¹.

2 KUR ^{URU}*Hur-ri-ia* – „kraj Hurri” – to nazwa stosowana dla określenia obszarów zdominowanych przez Hurytów zarówno przed powstaniem państwa Mitanni, jak i dla jego późniejszej, okrojonej terytorialnie formy. „Kraj Hurri” (także w wersji ^{URU}*Hur-ri*) to forma częściej wybierana przez skrybów hetyckich. Skrybowie piszący po akadyjsku mieli tendencję do preferowania innego toponimu: „Hanigalbat”⁴². O tym, że oba określenia mogły być w tym samym okresie używane wymiennie, świadczy ich wykorzystanie w bilingwicznych *Annales* Hattusilisa I (1650–1620 p.n.e.)⁴³. W hetyckiej wersji tego tekstu zastosowano toponim ^{URU}*Hur-ri*⁴⁴, podczas gdy w wersji akadyjskiej znajdujemy formę KUR *Ha-ni-kal-bat*⁴⁵. Rzeczywistość *Annales* odnosi się do drugiej połowy XVII wieku p.n.e., ale kopia tekstu pochodzi z okresu nowohetyckiego, nie jest zatem dowodem używania nazwy „Hanigalbat” jeszcze przed powstaniem Mitanni. Z drugiej jednak strony ów toponim poświadczony jest niewiele później, bo w tekście z okresu panowania Ami-šaduqi (około 1646–1626 p.n.e.)⁴⁶.

me-mi-iš-ke-[ši]: forma czasownika *mema-* ‘mówić’ z sufiksem iteratywnym *-ške*. Wskazuje na ciągłość, powtarzalność czynności, co dodatkowo informuje o tym, że król asyryjski już co najmniej raz zwrócił się listownie do władcy hetyckiego.

3 dosłownie „bronią (*IŠ-TU* ^{GIŠ}TUKUL) sobie ty wzięłeś w podbicie”.

4–5 LUGAL GAL *ki-iš-ta-at* można przetłumaczyć jako ironiczne pytanie: „czy (za-tem) stałeś się Wielkim Królem?” / „czy jesteś zatem Wielkim Królem?”. Pytania w he-

³⁹ Ibid., s. 191.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ S. Gentile, *Indo-Iranian Personal Names in Mitanni: A Source for Cultural Reconstruction*, *Onoma* 54, 2019, s. 142–143.

⁴² RIMA 1, Adad-narari I, A.0.76.3, w. 5: KUR *Ha-n[i-g]al-bat*.

⁴³ CTH 4; wyd. wersji hetyckiej: *Annali e Res gestae antico ittiti*, wyd. S. De Martino, Italian University Press, Pavia 2003; wyd. wersji akadyjskiej: *Gli Annali di Hattušili I nella versione accadica*, wyd. E. Devecchi, Italian University Press, Pavia 2005.

⁴⁴ KBo X 2.

⁴⁵ KBo X 1.

⁴⁶ Zob. *Gli Annali...*, wyd. Devecchi, s. 39, przyp. 90; A. Gilan, *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur*, Winter, Heidelberg 2015 (Texte der Hethiter 29), s. 219, przyp. 796.

jęcia, gdyż w źródłach mamy jedynie formę sumeryjską z hetyckim komplementem fonetycznym odnoszącym się do abstraktum: ŠEŠ-(a)tar. Po hetycku „brat” to *negna*, można zatem domniemywać, że odpowiednią formą byłoby **negnatar*. „Braterstwo”, wyrażane w listach za pomocą zwrotu „bracie mój” (ak. *ahī*, ŠEŠ-*ia*), oznacza równą rangę władców we wzajemnych relacjach dyplomatycznych⁵⁰ – a więc przeciwieństwo relacji wasalnej, w której osoba o niższej randze zwraca się do swego suwerena per „ojcze” (ak. *abī*, ABI-*ia*) lub „panie” (ak. *bēliya*, EN-*ia*)⁵¹. Relacja „ojciec-syn” mogła być też przywołana wtedy, gdy istniała znacząca różnica wieku między władcami⁵². Sporadycznie w tej „równościowej” relacji mogła pojawić się także „siostra” (sum. NIN). Taki tytuł występuje w korespondencji między Puduhepą, żoną Hattusilisa III, a Ramzesem II (relacja „siostra-brat”)⁵³ oraz między wspomnianą Puduhepą a żoną Ramzesa, Nefertari (relacja „siostra-siostra”)⁵⁴.

Związek „braterstwa” zakładał przestrzeganie przez obie strony ekwiwalentnych zobowiązań w relacjach międzynarodowych. W „Traktacie wieczystym” między Hattusilisem III i Ramzesem II znajdują się między innymi zobowiązania do wzajemnej pomocy wojсковей i solidarnego przekazywania sobie zbiegów. Częścią dyplomatycznego protokołu była również wymiana darów; w korespondencji niejednokrotnie widać „niedyplomatyczne” wręcz domaganie się ich przysłania, popędzanie, a nawet przekazywanie szczegółowych list oczekiwanych upominków.

^{HUR.SAG} *Am-ma-na*: ten toponim odnosi się do starożytnych gór Amanos (obecnie góry Nur) w południowej Turcji⁵⁵. W tekstach asyryjskich oddawano go w liczbie pojedynczej (ak. ^{KUR} *Hamanu*), nawet gdy z kontekstu wynika, że przekraczano całe pasmo, a nie tylko wchodziło na konkretny wierzchołek⁵⁶. Autorzy greccy podążali za tym uzusem⁵⁷. Pasma to znajdowało się już w granicach państwa hetyckiego, więc dojście do tego miejsca oznaczało wtargnięcie na terytorium Hatti, co mogło stanowić swego rodzaju pokaz siły. Zdaniem Betiny Faist omawiana wzmianka odnosi się do realnego zasięgu podbojów

⁵⁰ M. Liverani, *International Relations in the Ancient Near East, 1600–1100 BC*, Palgrave, Hampshire 2001, s. 135–138 (rozdział pt. „The Ideology of Brotherhood”).

⁵¹ A. H. Podany, *Brotherhood of Kings: How International Relations Shaped the Ancient Near East*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 28–34.

⁵² Liverani, op. cit., s. 136. Według Maria Liveraniego używanie zwrotów „ojciec-synu” wynikało wyłącznie z różnicy wieku – jego zdaniem dla podkreślenia relacji „suweren-wasal” używano innych, „nierodzinnnych” zwrotów (typu „panie-sługa”).

⁵³ Np. CTH 158.

⁵⁴ CTH 167.

⁵⁵ RGTC 6, s. 11–12 s.v. Amana.

⁵⁶ Por. 113 poświęceń w inskrypcjach nowoasyryjskich: <https://oracc.museum.upenn.edu/riao/qpn?xis=qpn.r000c43> (dostęp 21 listopada 2025).

⁵⁷ Por. Strab. XI 12, 2: τὸ Ἀμανὸν; Józef Flawiusz z kolei (*Ant. Iud.* I 122) wylicza razem „góry Tauros i Amanos”, każdą z tych nazw odmieniając w liczbie pojedynczej: ἀπὸ Ταύρου καὶ Ἀμάνου τῶν ὄρων. Dla tłumacza *Septuaginty* symboliczna północna granica Kanaanu była wyznaczona przez góry Amanos, które utożsamiał z konkretną górą Hor: LXX, *Num.* 34.7: τὸ ὄρος τὸ ὄρος – mamy w tym miejscu do czynienia z grą zasadzającą się na podobieństwie brzmieniowym greckiego słowa ὄρος ‘góra’ do hebrajskiej nazwy Hor (*hor ha-har* ‘Hor góra’); co więcej, w tym samym passusie z Księgi Liczb pojawia się kolejne podobnie brzmiące słowo ὄρια ‘granica’.

Adad-nirariego⁵⁸. Według Gary’ego Beckmana władcy asyryjskiemu mogło chodzić nie o chwalenie się osiągnięciami, lecz o złożenie królowi hetyckiemu propozycji, by spotkać się na terenie, który właśnie stawał się nowym pasem granicznym⁵⁹. Warto jednakże zwrócić uwagę na to, że góry Amanos miały szczególne znaczenie w asyryjskiej symbolice imperialnej⁶⁰. Patrząc z punktu widzenia „geografii mitycznej”, stanowiły przedłużenie „libańskiego Lasu Cedrowego” (sum. ^{giš}*tir eren*), skąd sumeryjscy i akadyjscy władcy sprowadzali cedry do budowy świątyń⁶¹. Asyryjscy królowie przejęli ten zwyczaj i uczynili z niego część ceremoniału obejmowania władzy nad światem wraz z symbolicznym i równie starożytnym rytuałem zanurzenia broni w morzu⁶². Biorąc pod uwagę to, że król Asyrii pisał jednocześnie o „przybyciu do (gór) Amana” i o „byciu-Wielkim-Królem”, wydaje mi się prawdopodobne, że pierwotny list skierowany do władcy hetyckiego mógł zawierać właśnie takie propagandowe elementy, znane nam z asyryjskich inskrypcji królewskich. Innymi słowy król Asyrii podkreślałby, że dotarł do gór Amana (i prawdopodobnie ściął tam cedry), co miało dowodzić, że wzorem Sargona czy Szamszi-Adada objął panowanie nad światem, zatem stał się Wielkim Królem. Jeśli taka była w istocie intencja Adad-nirariego, to Muwatallis mógł nawet nie zrozumieć sensu tego symbolicznego wyrażenia!

Beckman ponadto rozumie *ú-wa-u-wa-ar* nie jako „przybycie” (od *we-* / *uwa-* ‘przyjść’), tylko jako „widzenie się” (od *u-* / *au-* ‘widzieć’)⁶³. Choć z gramatycznego punktu widzenia derywacja tego słowa nie jest rozstrzygnięta⁶⁴, to akadyjski kontekst językowy, szczególnie dotyczący epigrafiki imperialnej, wspiera wariant z „przybyciem”, który może być nawet hetyckim odpowiednikiem któregoś akadyjskiego czasownika (na przykład ak. *alākum* ‘iść’, *elūm* ‘wspiąć się’). Przeciwnie rozumieniu *ú-wa-u-wa-ar* jako „przybycie” mogłaby świadczyć obecność akadyjskiej prepozycji *ša* umieszczonej przed nazwą gór, która oznaczała, że następujące po niej słowo należy odmienić w *genetiwie*. Niemniej zastosowanie w omawianym wyrażeniu *genetiwu* nie oznacza, że proponowane „widzenie się” ma więcej sensu na gruncie samej gramatyki. Co więcej, omawiana fraza

⁵⁸ B. Faist, *Der Fernhandel des assyrischen Reiches zwischen dem 14. und 11. Jh. v. Chr.*, Ugarit-Verlag, Münster 2001 (Alter Orient und Altes Testament 265), s. 19.

⁵⁹ Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, s. 138.

⁶⁰ Forrer, op. cit., s. 263; G. Konstantopoulos, *Gods in the Margins: Religion, Kingship, and the Fictionalized Frontier*, [w:] *As Above, So Below: Religion and Geography*, oprac. ead., Sh. Zaia, Eisenbrauns, Winona Lake 2021, s. 4–17.

⁶¹ Ibid.

⁶² Np. inskrypcja Sargona Wielkiego, *RIME* 2, E2.1.1.1, w. 56–58: ^{giš}TUKUL-kí-sú / in ti-a-am-tim / ĪLUḪ („Broń swoją w morzu obmył”). Por. inskrypcję z Czarnego Obelisku Salmanasara III, w. 27–31: „Do morza zachodu Słońca doszedłem, broń moją w morzu obmyłem (i) ofiary bogom moim złożyłem. Na (góry) Hamanu [ak. ^{KUR}*Ha-ma-a-ni* – Amanos] wspiąłem się, pnąc cedru i jałowca ściąłem, na (górze) Lallar wspiąłem się, posąg panowania mego tamże postawiłem” (za: F. Fafiński et al., *Czarny Obelisk Salmanasara III*, oprac. D. Lewandowska, S. Poloczek, Wydawnictwo Benedyktynów Tyniec, Kraków 2025 [w druku]); G. Konstantopoulos, *The Bitter Sea and the Waters of Death: the Sea as a Conceptual Border in Mesopotamia*, *Journal of Ancient Civilizations* 35, 2020, s. 171–197.

⁶³ Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, s. 138.

⁶⁴ Mora, Giorgieri, op. cit., s. 193; Harry Hoffner Jr, op. cit., s. 324, opowiada się za formą od *we-* / *uwa-* ‘przybyć’.

została przytoczona przez króla hetyckiego jedynie fragmentarycznie, nie wiemy zatem niestety, jak brzmiało oryginalne, pełne zdanie.

9–15 Ta część tekstu ma wyraźnie ironiczny charakter; kwestionuje pretensje Adad-nirariego do bycia dyplomatycznym „bratem” Muwatallisa, czyli równorzędnym mu „Wielkim Królem”. Najpopularniejsza fraza z tego listu – „(Czy) ty i ja z jednej matki jesteśmy zrodzeni?” – wskazuje, że idea politycznego quasi-pokrewieństwa obejmowała nie tylko same zwroty typu „bracie”, „ojcze”, „synu”, ale była wyrażana również przez bardziej rozbudowane metafory. We fragmentarycznym liście, napisanym prawdopodobnie przez Tudhalijasa IV (1237–1209 p.n.e.) do Tukulti-Ninurty (1243–1207 p.n.e.)⁶⁵, król hetycki odwołuje się do wypowiedzianych przed laty słów ojca obecnego króla asyryjskiego, wzywających, by władcy Hatti i Asyrii nawiązali „braterskie” relacje: „[Braćmi/synami] jednego ojca i matki stańcie się!” ([...] [Š]A 1^{EN} A-BI AMA kiš-du-um-ma-at)⁶⁶. Podobny przykład znajdujemy w korespondencji prowadzonej między królem Amurru Szauszka-muwą (druga połowa XIII wieku p.n.e.) a królem Ugarit Ammistamru II: „Bracie mój, patrz! Ja i ty (jesteśmy) braćmi, synami jednego mężczyzny”⁶⁷.

16–18 Król hetycki wskazuje, że jego ojciec i dziadek nie zwracali się do władcy asyryjskiego per „bracie”. Przyjmując identyfikację autora listu z Muwatallisem II, „ojcem” byłby Mursilis II (1321–1295 p.n.e.), a „ojcem ojca” Suppiluliuma I (1350–1322 p.n.e.). W okresie rządów tych dwóch władców Asyria dopiero odbudowywała swoją potęgę, w czym zdecydowanie pomogło jej osłabienie Mitanni przez Suppiluliumę. W takich okolicznościach politycznych zrozumiałe jest oburzenie Muwatallisa, że Adad-nirari domaga się uznania jego tytułu „Wielkiego Króla”. Jeśli jednak przesunąć datowanie listu na okres panowania późniejszych władców hetyckich, reakcja nadawcy przestałaby pasować do kontekstu historycznego. Tudhalijas IV zwracał się do Salmanasara I „bracie mój” (ak. ŠEŠ-IA)⁶⁸, a przywołany wyżej przykład wskazuje, że respektował ten tytuł również wobec dopiero obejmującego asyryjski tron Tukulti-Ninurty⁶⁹. Widzimy zatem, że dopiero pozycja następców Adad-nirariego była uznawana przez stronę hetycką jako „równa”.

19 Występuje tu *dativus possessivus*, dosłownie „nie jest mi [dat.] życzeniem/wolą [w oryg. *nom.*]”.

Argumentum

Litterae regis Hetthaei ad regem Assyrium, quas ille plane stomacho irritatus dictavit, commentario addito Polonice hic vertuntur.

⁶⁵ CTH 178; Liverani, op. cit., s. 137.

⁶⁶ KUB XXIII 103, w. 4, transliteracja za: Mora, Giorgieri, op. cit., s. 167.

⁶⁷ RS 17.116, w. 21–22: ŠEŠ-ia a-mur a-na-ku ù at-ta / ŠEŠ.MEŠ DUMU.MEŠ ša-a 1 LÚ-lim; transliteracja za: Sh. Izre'el, *Amurru Akkadian: A Linguistic Study*, t. II, Brill, Atlanta 1991 (Harvard Semitic Studies 40), s. 73.

⁶⁸ KUB XXIII 99.

⁶⁹ „Król Asyrii”, czyli panujący wtedy Tukulti-Ninurta, jest wymieniony jako jeden z „Wielkich Królów” również w traktacie między Tudhalijasem IV a Szauszka-muwą w CTH 105; zob. wyżej, przyp. 49.

Bibliografia

- Beckman, G., *Hittite Diplomatic Texts*, Society of Biblical Literature, Atlanta 1996 (Writings from the Ancient World 7)
- Beckman, G., *Hittite Chronology*, *Akkadica* 119–120, 2000, s. 19–32
- Beckman, G. M. et al., *The Ahhiyawa Texts*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2011 (Writings from the Ancient World 28)
- Bryce, T., *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford – New York 2005
- Charpin, D., *Sztuka czytania i pisania w Babilonie*, przeł. O. Drewnowska-Rymarz, M. Kapeliś, PIW, Warszawa 2023
- CTH = E. Laroche, *Catalogue des textes hittites*, Klincksieck, Paris 1971 (kontynuacja w wersji elektronicznej: https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php [dostęp 21 listopada 2025])
- De Martino, S. (wyd.), *Annali e Res gestae antico ittiti*, Italian University Press, Pavia 2003
- Devecchi, E. (wyd.), *Gli Annali di Hattušili I nella versione accadica*, Italian University Press, Pavia 2005
- Devecchi, E., J. L. Miller, *Hittite-Egyptian Synchronisms and Their Consequences for Ancient Near Eastern Chronology*, [w:] *Egypt and the Near East – The Crossroads: Proceedings of an International Conference on the Relations of Egypt and the Near East in the Bronze Age*, oprac. J. Mynářová, Czech Institute of Egyptology, Prague 2011, s. 139–176
- EA = *The El-Amarna Correspondence: A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of All Extant Tablets*, t. I–II, wyd. i przeł. A. F. Rainey, oprac. W. M. Schniedewind, Z. Cochavi-Rainey, Brill, Leiden – Boston 2015
- Fafiński, F. et al., *Czarny Obelisk Salmanasara III*, oprac. D. Lewandowska, S. Poloczek, Wydawnictwo Benedyktynów Tyniec, Kraków 2025 [w druku]
- Faist, B., *Der Fernhandel des assyrischen Reiches zwischen dem 14. und 11. Jh. v. Chr.*, Ugarit-Verlag, Münster 2001 (Alter Orient und Altes Testament 265)
- Forrer, E., *Assyrien (Geschichte). Adadnirâri I*, [w:] *Reallexikon der Assyriologie*, t. I, Berlin – Leipzig 1928, s. 257–264
- Gentile, S., *Indo-Iranian Personal Names in Mitanni: A Source for Cultural Reconstruction*, *Onoma* 54, 2019, s. 137–159
- Gilan, A., *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur*, Winter, Heidelberg 2015 (Texte der Hethiter 29)
- Hagenbuchner, A., *Die Korrespondenz der Hethiter*, t. I–II, Winter, Heidelberg 1989 (Texte der Hethiter 15–16)
- Hoffner Jr, H. A., *Letters from the Hittite Kingdom*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2009 (Writings from the Ancient World 15)
- Hornung, E. et al. (oprac.), *Ancient Egyptian Chronology*, Brill, Leiden – Boston 2006 (Handbook of Oriental Studies I 83)
- Izre'el, Sh., *Amurru Akkadian: A Linguistic Study*, t. II, Brill, Atlanta 1991 (Harvard Semitic Studies 40)

KBo = *Keilschrifttexte aus Boghazköi*, Leipzig – Berlin 1916–

Kloekhorst, A., *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Brill, Leiden – Boston 2008

Konstantopoulos, G., *The Bitter Sea and the Waters of Death: the Sea as a Conceptual Border in Mesopotamia*, *Journal of Ancient Civilizations* 35, 2020, s. 171–197

Konstantopoulos, G., *Gods in the Margins: Religion, Kingship, and the Fictionalized Frontier*, [w:] *As Above, So Below: Religion and Geography*, oprac. ead., Sh. Zaia, Eisenbrauns, Winona Lake 2021, s. 3–27

KUB = *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, Berlin 1921–

Liverani, M., *International Relations in the Ancient Near East, 1600–1100 BC*, Palgrave, Hampshire 2001

van de Mieroop, M., *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu ok. 3000–323 p.n.e.*, przeł. M. Komorowska, Wydawnictwo UJ, Kraków 2008

Mora, C., M. Giorgieri, *Le lettere tra i re ittiti e i re assiri ritrovate a Hattuša*, S.A.R.G.O.N., Padova 2004 (*History of the Ancient Near East / Monographs* 7)

Novák, M., *Upper Mesopotamia in the Mittani Period*, [w:] *Archéologie et histoire de la Syrie*, t. I: *La Syrie de l'époque néolithique à l'âge du fer*, oprac. W. Orthmann et al., Harassowitz, Wiesbaden 2013, s. 337–348

Podany, A. H., *Brotherhood of Kings: How International Relations Shaped the Ancient Near East*, Oxford University Press, Oxford 2010

Popko, M., *Huryci*, PIW, Warszawa 1992

RGTC 6 = *Répertoire géographique des textes cunéiformes*, t. VI, oprac. G. F. del Monte, J. Tischler, Reichert, Wiesbaden 1978

RIMA 1 = *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, wyd. A. K. Grayson, University of Toronto Press, Toronto – Buffalo – London 1987 (*Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods* 1)

RIME 2 = *Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC)*, wyd. D. R. Frayne, University of Toronto, Toronto 1993 (*Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods* 2)

Schwartz, G. M., *Problems of Chronology: Mesopotamia, Anatolia, and the Syro-Levantine Region*, [w:] *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, oprac. J. Aruz et al., Metropolitan Museum of Art, New York – London 2008, s. 450–452

Taracha, P., *On the Nature of Hittite Diplomatic Relations with Mycenaean Rulers*, [w:] *Awilum ša la mašē – Man Who Cannot Be Forgotten: Studies in Honor of Prof. Stefan Zawadzki Presented on the Occasion of His 70th Birthday*, oprac. R. Koliński et al., Ugarit-Verlag, Münster 2018 (*Alter Orient und Altes Testament* 463), s. 215–230

Wilhelm, G., *The Hurrians*, przeł. J. Barnes, Aris & Philips, Warminster 1989

Ziółkowski, A., *Historia powszechna. Starożytność*, PWN, Warszawa 2010